

Мулоқотни жамият аъзоларининг ўзаро алоқа-аралашувисиз ва уларнинг бир-бирига таъсирини фикр алмашиш (ахборот бериш ва ахборот олиш)сиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шу сабабли «Нутқий мулоқот» деган тушунча ортиқчадай туюлади. Мулоқотнинг таркибий қисмида нутқ, фикр алмашиш, ахборот бериш мужассамлашган. Лекин нутқий мулоқот (русча: «речевое общение», инглизча: «diskurs») прагматикада кенг тарқалган атамалардан бири. Фикр баён қилиш жараёни, шубҳасиз, кўп ҳолатларда лисоний имкониятларнинг ёзма ёки оғзаки шаклда моддий воқеланиши билан боғлиқ. Лекин лисоний бирликларнинг воқеланиши билан боғлиқ бўлмаган мулоқот турлари ҳам оз эмас[14]. Шунга кўра, лисоний воситаларнинг моддий шаклда воқеланмаган мулоқот турлари нутқсиз мулоқот деб баҳоланади. Анъанамизда, ҳатто шариат аҳкомларида «Сукут – аломати ризо» этик-эстетик тамойили мавжуд бўлиб, у ҳам сўзсиз мулоқотнинг бир кўриниши сифатида баҳоланиши лозим. Ёзувчи Тилаволди Жўраевнинг «Шароит» номли ҳикоясига эътиборни қаратсак:

... машинада алланечук сукунат зоҳир эди. Бу асло араз, гина, ўпка, таъна, маломат сукути эмасди. Бу сукут – роз сукути эди... (Жўраев Т. Қишлоқликлар).

Яна бир намуна: Ю.Солнцеванинг «Баҳорнинг ўн етти лаҳзаси» кўп қисмли кинофильмида Берлиндаги «Элефант» қаҳвахонасида разведкачи Штирлицнинг уни кўриш учун келган хотини билан сўзсиз – тасодифан бирга ўтирган кимсалар сифатидаги – мулоқоти, учрашуви ҳам бунга мисол бўла олади. Бу мулоқот Штирлиц учун ҳам, унинг хотини учун ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган учрашув эди. Бу учрашув ҳар иккала томоннинг соғ-саломат, бир-бирини соғиниб қўмсаётганлиги ҳақида ахборот беради. Дарҳақиқат, бу ахборот сўзсиз – лисоний воситаларсиз берилган, қабул қилинган мулоқот эди.

Мулоқот кўп ҳолларда вербал, яъни сўз, лисоний воситалар орқали ва новербал, сўзсиз – новербал воситалар (имо-ишора, ҳар хил белги, нишона, рамз, символлар) орқали ахборот бериш билан боғлиқ бўлиб, бир-бирига таъсирга кўра вербал ёки новербал мулоқот сифатида тасниф қилинади[15].

Нутқий мулоқот деганда мулоқот жараёнида лисоний вербал ва новербал воситаларнинг (биргалликда) ҳамкорликда ишлатилиши тушунилади. Бу нутқий мулоқотнинг энг биринчи ўзига хослигидир. Масалан, «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотуху» иборасини вербал қўллаган шахс, албатта, шу вербал формулага мос маънавий-маданий савияга – тегишли ёш, насл-насаб, кийим-бош, ижтимоий мавқе кабиларга эга бўлиши билан бирга, бу иборани махсус жест (ҳаракат)лар билан ҳамкорликда ва махсус тингловчиларга нисбатангина қўллай олади. Мисол:

Шайх сўрига чиқиб, меҳмонларни икки ёнига ўтқазгач, бошланглар, деб ишорат этди. Жарчилар югуришиб, ахийлар оқсоқоли ёнига келишди: бирининг қўлида бир коса сув, бирининг қўлида чарм туздон бор эди. Оқсоқол сувга туз солиб, косани баланд кўтарди:

– Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотуху!

– Ваалайкум ассалом! – жавоб берди шайх.

(Радий Фиш. Жалолiddин Румий)

Бу лавҳадан кўриниб турибдики, нутқий фаолият лисоний, этик, эстетик, миллий, маънавий-маданий, ижтимоий, каузал (сабаб, оқибат, мақсад) ва ҳоказо омиллар мажмуаси билан узвий боғлиқ. Лекин нутқий мулоқотнинг хусусий прагматик атамасини талаб қиладиган асос фақат шугина эмас – нутқий мулоқот семиотик тизимлардан фойдаланишнинг ўзига хос тури сифатида ҳам ажралиб туради. Бу хусусият нимада? Тил қурилишига кўра семиотик система бўлса ҳам[11], у бошқа семиотик системалардан жиддий фарқ қилади[11]. Бу фарқлардан асосийси сифатида олимлар уч хусусиятни яқдиллик билан алоҳида кўрсатадилар.

Булар қуйидагилар:

1. Тил қолган барча ижтимоий соҳавий семиотик системалар учун асос бўла олади. Шунинг учун тилни уларни бемалол алмаштирадиган умумий, бирламчи ижтимоий семиотик система, бош, асос система дейиш мумкин.

2. Тилда бошқа барча семиотик системалардан фаркли ўлароқ белгида ифодаловчи ва ифодаланмиш орасидаги боғланиш асимметрик дуалистик табиатлидир. Бир шакл/ифодаловчи бир неча мазмун/ифодаланмиш билан алоқадор бўлиши билан бирга, бир хил мазмун/ифодаланмиш ҳар хил шакл/ифодаланмиш билан боғлиқ бўлиши мумкин[4].

3. Тил белгилари ўз-ўзидан ривожланиш хусусиятига эга.

Тил рамзлари учун онтологик (табиатан) хос бўлган бу хусусиятлар нутқий фаолият учун хос бўлмайди. Айрим тадқиқотчилар «мулоқотда белги бўлмайди»[10] дея мулоқот жараёнини, жумладан, нутқий мулоқотни семиотик тизимдан четга чиқарадилар. Ҳақиқатан ҳам, нутқий мулоқотда лисоний белгиларда ижтимоийлик маълум даражада сўнган бўлади. Мулоқотда бўлган шахслар умумижтимоий рамзларни тушуниб олишга шартланган бўлишлари мумкин. Бу хусусият, асосан, арго ва жаргонларда, терминларда ёркин намоён бўлади[6,10,13,17]. Масалан,

Хужра эшиги тақиллаши билан Махсум сўздан тўхтади.

– Хўш! – деди Ҳайит эшикка қараб. Бу Бухоро мадрасалари истилоҳича, «Марҳамат, кираверинг» деган гап эди. Аммо тақиллатувчи бу сўзнинг маъносини тушунмаган бўлса керак, эшикни очмасдан такрор тақиллатди.

– Марҳамат, кираверинг! – деди хужра эгаси. (Айний С. Дохунда.)

Асарда хўш, марҳамат, кираверинг каби бирликларнинг антоними ҳам қўлланилган:

Ош ейилиб бўлгач хужра эшиги тақиллади.

– Рухсат йўқ, парҳез! – деди Бўри.

– Мен – мадраса сўфиси, – деди тақиллатган киши, – мадраса дарвозаси олдида бир дохунда келиб, Исомиддин махсумни сўраяпти, ўшани олиб келдим.

– Хўш, дохундани қолдир. Ўзинг қайтиб кет! Рухсат йўқ, парҳез! – деди яна Ҳайит. (Айний С. Дохунда.)

Мадраса одати бўйича хужра эшигини тақиллатган киши қабул қилинмаса, парҳез сўзи билан жавоб берилар эди (парҳез сўзининг асл маъноси «диета» – «маълум турдаги овқатларни емаслик»). Агар у киши қабул қилинса, хўш овози эшитилса-да, эшикни яна тақиллатиш мадрасадаги ана шу жаргон сўзнинг маъносини тушунмаслик билан боғлиқ.

Нутқий мулоқот (НМ)да рамзнинг рамзли эканлиги ҳам анчагина шартли. У маълум бир жамият учун тайёрлиги, мажбурийлиги ва умумийлигини юқорида кўриб ўтган мисолдагидек маълум даражада йўқотган бўлиши ҳам ёки бошқача мазмун-моҳият касб этган бўлиши ҳам мумкин.

Нутқий мулоқот, биринчидан, мазмун, моҳият, мақсад, шакл ва шароит жиҳатдан жуда турлича бўлади. У тасодифий, режалаштирилмаган (масалан, кўчада учрашиб кўришиш ва саломлашиш ҳамда чойхонадаги тасодифий коммуникантлар орасидаги суҳбат каби) ва мақсадли, пухта режалаштирилган (масалан, аудиториядаги илмий маъруза, телевизор/радио орқали бериладиган махсус мақсадли суҳбатлар) кўринишларда воқеланади.

Мулоқотнинг яна шундай бир кўриниши борки, уни “вертуал нутқий мулоқот” деб аташ мумкин. Ахборот технологиялари ривожланиши билан турли хил глобал мулоқот имкони пайдо бўлди. Интернет пайдо бўлиши билан воситачилик алоқалари сезиларли даражада ошди, маълумотларни узатишнинг ҳар хил усуллари пайдо бўлди. Чунончи, электрон почта хабарла-

ри, форумлар, ижтимоий тармоқлар, блоглар, чатлар ва бошқалар[7]. Вертуал нутқий мулоқот одамларнинг мулоқотини янги даражага олиб чиқади. Бу эса катта ҳажмдаги маълумотларни сақлаш ва узатиш, он-лайн мулоқот қилиш, аудио-визуал мулоқот каналларидан фойдаланиш имконини бермоқда. Вертуал нутқий мулоқот бошқа мулоқот турларидан фарқли ўлароқ кенг миқёслидир.

Вертуал нутқий мулоқотнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидаги: виртуаллик - номаълум суҳбатдош билан мулоқот қилиш қобилияти; «масофада» туриб ахборот алмашиш қобилияти; коммуникаторларнинг тенг ҳуқуқлилиги; гипертекст услуги; махсус белгилар (кулгичлар) ёрдамида ҳиссиётларни ифодалаш; ундов ва савол белгиларини такрорий қўллаш, бир хил харфни такрор ишлатиш, кўпол сўзлар ўрнига юлдузча белгиларидан фойдаланиш, матнда кўпинча қисқартмалар ишлатиш.

Вертуал суҳбат қуйидагича тавсифланиши мумкин: 1) мулоқотнинг оммавий характери; 2) алоқа йўналиши: кўпдан кўпгача; 3) синхрон алоқа; 4) хабар олувчига хабар беришнинг ўртача тезлиги; 5) хабар шакли ва мазмунига қатъий талабларнинг йўқлиги. Бугунги кунда янги электрон мулоқот муҳити шаклландики, бундай коммуникацион хизмат икки хил усулда амалага оширилади: бевосита (РС, чат) ва билвосита мулоқот (электрон почта, форум, телеконференция)[1,2,5].

Бевосита коммуникацион хизмат усулидан бири бу – чат. У мулоқотни таъминлаб берувчи дастурий таъминот бўлиб, реал вақт тизимида Интернет тармоғи орқали хабарларни тезкор алмашиш воситасидир. Форумга нисбатан чат тизимида мулоқот қилиш ва хабарлар алмашиш реал вақт тизимида содир бўлади. Чат сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб, «дўстона суҳбат, хангома» - электрон суҳбатлар, реал вақтдаги компьютер мулоқоти каби маъноларни англатади. Чат- бу бир вақтнинг ўзида бир неча фойдаланувчининг Интернет орқали мулоқотидир[5]. Бунда фойдаланувчилар Интернет орқали сўзлашади, яъни матн ёзишиш орқали янгиликлар билан алмашади, бирор мавзунини муҳокама қилади ёки ўзаро гаплашади. Бундай виртуал коммуникатив майдонда барча фойдаланувчилар ўзаро ёзув кўринишидаги хабарларни алмашиш орқали мулоқот қилади. Виртуал коммуникатив майдонда нутқий дискурс деганда икки ёки ундан ортиқ фойдаланувчиларнинг бир вақтни ўзида, бир-бирлари билан интернет тармоғи орқали мулоқот ўрнатиши, фикр алмашиши тушунилади. Виртуал коммуникатив майдонда фойдаланувчиларнинг жойлашув ўрни, яъни фойдаланувчилар қаерда бўлиши аҳамиятли эмас. Фақат қуйидаги махсус дастурлардан бир бўлиши шарт: Скайп, Мейл Агент, Google Talk, ICQ каби. Виртуал коммуникатив жараёнда микрофон ва эшитиш қурилмасини компьютерга улаган ҳолда ва дастурлар ёрдамида фойдаланувчилар сўзлашиб мулоқот қилишлари мумкин.

Чат ҳам оддий нутқий мулоқот каби уч таркибий қисмдан иборат: мулоқотни бошлаш, мулоқотни сақлаш ва мулоқотни якунлаш каби. Фойдаланувчи ўзбек тили чатининг вертуал мулоқот маконида ўз борлигини ифодаловчи тил ва прагматик қоидаларига асосланиб мулоқотни амалга оширади.

Интернет орқали видео мулоқот деганда фойдаланувчилар бир-бирларини компьютер экранидан (он-лайн тарзда) кўриб турадилар, яъни фойдаланувчиларнинг ҳаракатли тасвирлари бир-бирларига узатилади. Бу видео алоқани амалга ошириб берувчи қурилма веб камера деб номланади. Интернет орқали видео мулоқот жараёнида мулоқотда қатнашаётган барча фойдаланувчилар бир бирининг гапини эшитибгина қолмай, балки бир-бирларини кўриб ҳам туришади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, кишилар ўртасида оғзаки ва ёзма шакллардаги ўзаро мулоқот масалалари файласуфлар, социологлар ва тилшунослар томонидан қайта-қайта кўриб

чиқилиши, нуткий мулоқот назариясининг пайдо бўлиши ва янада ривожланишига олиб келади. Жаҳон компьютер тармоғи турли этник ва маданий жамоалар вакиллари ўртасида мулоқот учун янги имкониятлар эшигини очиб берар экан, Internet тилшуносликда тил ва маданият муаммосини ёритиб бериш юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжудлигини тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Галичкина, Е. Н. Компьютерная конференция в системе жанров компьютерного общения. Межвузовский сборник научных трудов - Саратов: Изд-во «Научная книга», 2003. - Выпуск 9. - С. 276-280.
2. Демьянков, В. З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989.- 172 с.
3. Жичкина, А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете <http://flogiston.ru/projects/articles/strategy.shtm/>.
4. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания в очерках и извлечениях. Ч. II. — Москва: Просвещение, 1965. — 85 с.
5. Кремлева, С. «ЧАТ» как разновидность виртуального общения // <http://sociology.extrim.ru/dip/start.htm>
6. Лошманова Л.Т. Жаргонизированная лексика в бытовой речи молодежи 50-60-х годов. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Ленинград, 1975. — С. 57-59.
7. Овчарова, К. В. Электронный дискурс: общая характеристика // Лингвистическая организация дискурса: функциональные и содержательные аспекты : Межвуз. сб. тр. молодых ученых. — Краснодар, 2004. - Вып. 1. - С. 108-113.
8. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. — Тошкент: Ўзбекистон, 1992. — 110 б.
9. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. — Тошкент, 2000. — Б. 198-204.
10. Почепцов Г.Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. — Калинин: КГУ, 1985. — С. 12-18.
11. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. — Москва: Наука, 1971. — С. 95.
12. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — Москва: Прогресс, 1977. — С. 52.
13. Стратен В.В. Арго и арготизм. — В сб.: «Труды комиссии по русскому языку». — Ленинград, 1931. — С. 91-98
14. Тоирова Г. Этносоциопрагматика ёки прагматик социолингвистика ҳақида. БухДУ илмий ахбороти. 2008, № 1. — Б. 53-55.
15. Тоирова Г. Нуткий мулоқотнинг лисоний вербал ва лисоний новербал воситалари хусусида (саломлашиш мисолида). БухДУ илмий ахбороти. 2018, № 1. — Б. 67-74.
16. Формановская, Н. И. Речевой этикет и культура общения. - М.: Высшая школа, 1989. - 415 с.
17. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. — Тошкент: Фан, 1982. — Б. 43-53.

ТАРИХ

БУХОРО ЖАДИДЛАРИНИНГ ИККИ БУЮК СИЙМОСИ

(Абдурауф Фитрат ва Файзулла Хўжаев ҳамкорлиги тўғрисида айрим мулоҳазалар)

Иноятлов С.И.

Бухоро давлат университети
профессори, т.ф.д.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга 2020 йил бошидаги Мурожаатномасида: “2020 йилда халқимиз тарихининг мураккаб дамларида, маърифат машғаласини баланд кўтариб чиққан улуғ аллома Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 145 йиллик таваллуд санаси кенг нишонланади” деб таъкидлаб, жадидчилик тарихини ўрганиш ва ёшларимизга бугунги ҳаётимизни қадрига етиш учун тарихдан сабоқ олишга даъват этдилар. Президентимизнинг бу даъвати чуқур мазмунли, теран ғояларда ўз аксини топди: “Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”.

Юртбошимизнинг бу ғоялари биз, бухоролик олимларга ҳам юксак вазифаларни белгилаб берди. Бухорода жадидчилик ҳаракати XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида бошланган эди. Бу ҳаракатнинг йирик вакиллари ҳақида Ш.М.Мирзиёев Бухоро жамоатчилиги билан учрашувларидан бирида таъкидлаган эдилар: “Оққан дарё - оқаверади”, дейди халқимиз. Дарҳақиқат, ўтмишда қанча-қанча синов ва қийинчиликларга дуч келмасин, Бухорои шарифнинг илм-маърифат, маданият ва санъат дарёси ҳеч қачон тўхтаган эмас. Бу кўҳна юртда туғилиб ижод қилган Аҳмад Дониш, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний сингари кўплаб маърифат фидойиларининг ибратли ҳаёти бугунги кунда ҳам юртимизда янги жамият барпо этиш, баркамол авлодни тарбиялаш, маънавиятимизни юксалтиришда бизга беқиёс куч бағишлаб келмоқда”.

Халқимизнинг эркинлиги, озодлиги, фаровонлиги учун, давлатимизнинг мустақиллиги учун бутун онгли фаолиятини бағишлаган ва шу йўлда жонини қурбон қилган фидойи, жасур жадидлардан бири Абдурауф Фитрат (1886-1938) бўлса, бири Файзулла Хўжаевдир (1896-1938).

Бу икки буюк инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида маълум ўхшашликлар мавжуд. Ҳар икковлари Бухорода дунёга келиб, дастлабки таълимни Бухоро мадрасаларида эгаллаб, бири Туркияда, бири Россияда илм олиб, ҳаёт тарзини ўрганганлар. Ҳар икковлари Бухорода жадидчилик ҳаракатининг ташаббускорлари, фаол иштирокчилари ва ғоявий раҳбарларидир.

Абдурауф Фитрат 1909-1914 йилларда Туркиянинг Истанбул университетидаги ваъзхонлик (нотиклик, ораторлик) факультетида таълим олади. Фитрат Туркияда ўқиш даврида иқтисодий қийинчиликларга дуч келиб, Истанбул ошхоналарида хизматчи бўлиб ҳам ишлайди. Бундан хабар

топган Файзулла Хўжаев, унга моддий ёрдам қилиб туради. Чунки Фитрат Ф.Хўжаевга устоз мақомида эди.

Абдурауф Фитрат Туркиядан қайтгач, Файзулла Хўжаев билан унинг амакиси Латифхўжанинг уйида қайта кўришадилар. Латифхўжанинг ҳовлисида очилган янги усулдаги мактабда Усмонхўжа ва Ҳамиджўжалар дарс бера бошлайдилар. Уларга Абдурауф Фитрат мураббийлик қилади.

Файзулла Хўжаев 1913-1916 йилларда жадидларга янги усул мактабларни очишга ва уларни адабиётлар билан таъминлашга муносиб ҳисса қўшиб келган. Бу ҳақда Файзулла Хўжаевнинг ўзи куйидагича ёзади: “1913 йилдан 1916 йилгача бўлган вақт ичида жадидлар ишида менинг иштирок қилишим, биринчидан, ташвиқот ишлари олиб боришдан, иккинчидан, маблағлар тўплаш ва шахсан моддий ёрдам кўрсатишдан, учинчидан, Фитрат, Абдулвоҳид (Мунзим) орқали китоблар, бир неча дарсликлар нашр эттиришдан иборат бўлди.” [14]

Файзулла Хўжаев Бухорода “Ширкат-барокат” ҳиссадорлар савдо растасини очиш ташаббускори бўлиб, янги усул мактабларини қўлланмалар билан таъминлаш билан бир қаторда М.Бехбудий, А.Фитрат, С.Айний, Мунзим асарларини Туркия ва Россияда чоп эттириб, Бухорога тарқатишда фаол иштирок этган. [16]

Файзулла Хўжаевнинг таъкидлашича, жадидчилик Бухорода Туркистонга нисбатан кечроқ юзага келган бўлсада, Бухородаги оғир муҳит унинг тараққиётини тезлаштирди. Унинг фикрича, бу ҳаракат 1915 йилдан бошлаб маданиятдан сиёсатга қараб йўл тутди. У Бухоро жадидларининг публицистик ва бадий асарларида, айниқса, Абдурауф Фитрат (Масалан, “Баёноти сайёҳи ҳинди”) асарларида кўзга ташланади. [1]

Файзулла Хўжаев Абдурауф Фитрат асарларида мустақиллик ғоялари ифодаланганлигига катта баҳо берди: “Фитратнинг асарлари ҳар қанча таъқиқлаб қўйилганлигига қарамай, кенг тарқалди, жамиятнинг ҳамма табақалари орасида бу китобчалар зўр қизиқиш билан ўқилди, китобчалар устида баҳс ва мунозаралар бўлиб турди.

Фитратнинг “Сайёҳи ҳиндий” асарларининг аҳамиятини бу ерда қайд этмасдан ўтолмаймиз. Фақат Бухородагина эмас, унинг ташқарисида ҳам бу асар қизиқиб ўқилди. Кейин бу китобча рус тилига таржима қилиниб, босилиб чиқди. Ватанпарварлик шеърлари тўплами бўлган “Сайҳа”ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, шу билан бирга, рус ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодалаб берилди.” [15]

Абдурауф Фитрат 1918 йил январида ёш бухороликлар партиясининг ислоҳотлар лойиҳасини ишлаб чиқади. Бевосита Файзулла Хўжаев лойиҳани ишлашда иштирок этади. Бу лойиҳада куйидаги фикрлар ўрин олган эди:

1. Бухоро мустақиллиги учун курашни ташкил қилиш ва озод давлатнинг ташкилий тизимларида қонунларга кўра, бирор бир шахсни миллатига, динига, ирқига ажратмаслик.
2. Ҳар бир фуқаро эркин, ўзига ёққан касб-хунар ва фаолият билан бемалол шуғулланиши.
3. Мулк дахлсизлигини таъминлаш.
4. Бухоро давлати ўз миллий армиясига эга бўлиши ва у давлат мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилиши.

5. Ўз давлат бюджети, хазинаси, пул бирлиги бўлиши.

6. Ер ва сув мутлоқ унга ишлов берувчиларга тегишли бўлишлиги, деҳқон ўз ерининг эгаси эканлиги.

7. Амир ва унинг амалдорларидан ташқари ҳамма фуқаро ўз ерига эга бўлиши.

8. Диний мактаблар ва диндорлар, руҳонийларнинг мутлоқ мустақил, эркин фаолияти таъминланиши ва ҳоказолари.”

Бироқ, Фитратни, Файзулла Хўжаев ва унинг тарафдорларини большевиклар алдадилар. Тўғрироғи, жадидларни ўз ортиларидан эргаштириб, ўзларининг мақомларига ўйнатдилар. Шўро найрангбозлари жадидларни мустақиллик йўлидан чалғитиб, боши берк кўча томон бошладилар. Охир-оқибатда бу орзулар саробга айланиб, барча хатти-ҳаракатлар хатарли бўлиб чиқди. [17] Бу лойиҳанинг мазмун-моҳиятини Файзулла Хўжаев “Бухоро инқилобининг тарихига материаллар” асарида таҳлил қилиб, Абдурауф Фитрат фаолиятига катта баҳо беради. [13]

Ф.Хўжаев “Бухоро инқилобининг тарихига материаллар” китобида “Колесов воқеаси бутун натижалари билан ёш бухороликлар фирқасини ҳам жуда кўп нарсага ўргатди. Ёш бухороликлар фирқаси ўзининг хатоларини кўриб, бундан кейин бундай хатоларни такрорламасликка, бундай хатоликларга йўл кўймасликка ўргатди” , [14] деб ёзди.

Абдурауф Фитрат “Ёш бухороликлар” ҳаракатининг мафқурачиси ва ғоявий раҳбарларидан бирига айланади. Аммо 1917 йил февраль воқеаларидан кейин Бухоро амирлигида жадидларнинг аҳволи оғирлашгач, Абдурауф Фитрат Самарқандга кўчиб, “Хуррият” газетасига муҳаррирлик қилади.

“Колесов юриши” деб ном олган Бухоро қирғини 3 мингдан ортиқ ёш бухороликларнинг ўлдирилиши билан яқунланди. 1918 йил 25 мартда Қизилтепа битими имзоланар экан, унинг натижалари Туркистон ўлка советларининг V қурултойида (1918 йил 20-30 апрель) муҳокама қилинди. Аммо “Колесов воқеалари”нинг ҳақиқий одил баҳосини Абдурауф Фитрат муҳаррирлигида чиққан “Хуррият” газетаси берди. “Бу воқеалар, - деб ёзди “Хуррият” рўзномаси, - Бухоронинг сўнгги юз йиллик тарихини бўяган энг қонли доғ бўлди ва “ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган” (Фитрат) йўқотиш бўлди.” [2]

Файзулла Хўжаев Москвадан муҳожирликдан қайтгач, Тошкентда Абдурауф Фитрат билан учрашади. Абдурауф Фитрат Файзулла Хўжаевга “Учқун” газетасини чиқаришни таклиф этади. Абдурауф Фитрат “Тонг” журналининг ташкил этиб, қатор мақолаларини чоп эттиради. “Учқун”ни чиқаришда Файзулла Хўжаевга ҳар томонлама кўмаклашади. “Учқун” 1920 йил 15 апрелдан чиқа бошлади. Унинг 8та сони Тошкентда чоп этилиб, Бухорода махфий равишда тарқатиларди. [14]

Бухоро Халқ Республикаси ташкил топиши билан Файзулла Хўжаев устози Абдурауф Фитратни Бухорога таклиф қилиб, уни 1921 йилдан Халқ маорифи нозири, орадан бир йил ўтгач, Ташқи ишлар нозири, Халқ хўжалиги йиғилишининг раиси, Республика МИК ўринбосари, Халқ нозирлар шўросининг муовини, ҳукумат режа ва смета ташкилий хайъатининг раиси, БХШЖ Меҳнат Кенгаши Президиум аъзоси вазифаларида фаол иштирокини таъминлайди.

Файзулла Хўжаевнинг кўрсатмаси ва Абдурауф Фитратнинг ташаббуси билан жуда кўп маданий-маърифий ишлар амалга оширилади. 1921 йилда Фитрат томонидан Шарқ мусиқа мактабини ўз уйида (Бухоро шаҳридаги Дзержинский, 8, ҳозир бузилиб, ўрнида янги ҳовлилар қурилиб, кўчага Фитрат номи берилган) ташкил қилади. Бу уйда Домла Ҳалим Ибодов, Шохназар Шаҳобов, Бобоқул Файзуллаев, Левича Бобохонов каби мақомшунос ҳофизлар тўпланадилар. Фитратнинг буюк ишларидан бири шундаки, унинг ташаббуси билан Ота

Жалол ва Ота Ғиёсдан Бухоро шашмақоми В.Успенский томонидан илк бор нотага олинди, Москвада 1924 йилда нашр этилган (Шесть музыкальных поэм (мақом) Бухара – Москва, 1924). А.Фитрат «Шаш-мақом», «Ўзбек мусиқаси тўғрисида» мақолалари ва «Ўзбек классик мусиқаси ҳам унинг тарихи» (1927) рисоалари билан 20-аср ўзбек мусиқашунослик фанини бошлаб берди. [5]

1921 йил 23 сентябрида Фитрат таҳрири остида «Бухоро Халқ Шўролар Жумхуриятининг Конституцияси» Умумбухоро халқ вакилларининг 2 курултойида қабул қилинди.

А.Фитрат Маориф вазири бўлиб турганида Файзулла Хўжаев раҳбарлигида Бухорода миллий кадрлар тайёрлашга катта эътибор бериб, Бухоро ва Туркистон ёшларини Германия, Туркия, Озарбайжон, Россияга юбориб ўқитишга катта эътибор бердилар. Хорижга ўқишга борадиган ҳар бир талаба Бокуга борадими, Москвагами, Берлингами – уларни Фитрат бошчилигидаги жадидлар Самарқандга олиб бориб, Амир Темурнинг мақбарасига қасам ичирганлар. Қасамнинг мазмуни қуйидагича бўлган: “Мен дунёга чиқаман, Европага бориб таълим оламан ва олган таълимимни юртимга қайтиб ўзимнинг Ватанимга сарф этаман”. “Бугун бизга жадидчиликни, жадидлар фаолиятини ўрганадиган улкан бир муассаса лозим – эҳтимол академия керак, институт керак”, деб таъкидлади Б.Каримов. [4]

1922 йил 14 сентябрда Бухоро Жумхурияти Марказий Ижроия Қўмитаси Бухорода дорилфунун (университет) очиш ҳақида тарихий қарор эълон қилди. Бу қарорни 1922 йилнинг 30 сентябрида Бутун Россия Марказий Ижроия комитети кўриб чиқиб маъқуллади. [11]

Аммо, РСФСР давлат идоралари бошқа соҳаларда бўлгани каби мазкур соҳада ҳам ўз сиёсатларини давом эттириб, Бухорода университетнинг ташкил топишига йўл қўймадилар. Ф.Хўжаев ва А.Фитратнинг орзулари фақат Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида амалга ошиб, Бухоро давлат университети (1992) очилди.

Файзулла Хўжаев ташаббуси ва Абдурауф Фитратнинг саъй-ҳаракати билан Бухоро инқилоби тарихини ёзиш ҳақида қарор қабул қилинади.

Шу кунларда Бухоро илмий жамияти тузилиб, фан ва маданият тарихига доир қўлёзмаларни тўплашга киришилади.

1921 йилда Бухорода Давлат театри ташкил қилиниб, Тошкентдан Маннон Уйғур, Чўлпон таклиф қилиндилар.

А.Фитрат БХШЖида Ташқи ишлар ноziри вазифасида ишлаганида Ф.Хўжаев раҳбарлигида Туркия, Эрон, Афғонистон билан ҳамкорлик, дўстлик муносабатлари кучайди. Германия, Озарбайжон давлатлари билан ўз ваколатхоналарини очиб маданий ва савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйдилар.

Файзулла Хўжаев 1922 йил сентябрида безгак касалига йўлиқиб, даволаниш учун Германияга бормоққа рухсат олади. Ўз ўрнига А.Фитратни раҳбарликка қолдирмоқчи бўлади. Бу жараёни журналист, ёзувчи Нусратулла Наимов қуйидагича тасвирлайди:

“Куз кунларининг бирида Моҳи-хосса саройи дарвозаси олдида усти қора чарм билан қопланган фойтунлар бирин-кетин келиб тўхтаб бошлади. Халқ нозирлари навбатдан ташқари чақирилган кенгашга тўпланмоқда эдилар. Нозирлар кенгашининг раиси Файзулла Хўжаев мажлисни одатдагидан ҳам қисқа ўтказди. Унинг ранги бўздек сарғайган, пешанасига қуйилиб келаётган терни ҳадеб рўмолчаси билан артиб, қисқа-қисқа нафас оларди.

- Афсуски, безгак дардига мубтало бўлиб аҳволим кун сайин оғирлашиб бормоқда, - деди у бўғиқ овозда, - ҳукумат бошлиғи вазифасини бажаришга ожизлик қилмоқдаман. Шифокорлар бир неча ой хорижда муолажа олиш лозимлигини таъкидлашмоқда. Даволанишга жўнаб кетишга рухсат беришларингизни сўрайман. Нозирлар кенгаши раиси вазифасини бажаришни

ўринбосарларимдан бири, Ташки ишлар нозир Абдурауф Фитратга вақтинчалик топширишни таклиф қиламан...

Кенгаш аъзоларидан садо чиқмади, ҳар ким ўзича юзага келаётган вазият тўғрисида мушоҳада юритмоқда эди. Фитрат учун бу кутилмаган таклиф бўлди.

- Мен номзодим қўйилишига қатъиян қаршиман, - деди у ўрнидан туриб кескин оҳангда.

- Нима учун? – қошларини чимирди Хўжаев.

- Мен ижодкор бир кишиман. Шундай ҳам Хорижия нозир, Халқ хўжалиги кенгаши расининг ўринбосари сифатида кўп иш қилмоқдаман. Бироқ, ҳукумат раиси вазифасини уddaлай олмайман...

- Хўш, бу вазифага кимни таклиф қилмоқчисиз? – яна савол берди Хўжаев.

- Атоулло Хўжаевни, - қисқа жавоб берди Фитрат. – Атоулло афанди ниҳоятда қатъиятли инсон, кўп йиллик сафдошимиз, унга ишонса бўлади.

Бошқа таклифлар бўлмагач, Файзулла Хўжаев Атоулло Хўжаев номзодини овозга қўйди. *Нажиб Хусаиновдан бошқа ҳамма яқдиллик билан унинг номзодини қўллаб-қувватлади.* [8]

Маълумки, Файзулла Хўжаев Германиядаги талабаларимизга ёрдамлар бериш билан бирга, немислар билан ҳамкорлик қилиш борасида турли банклар ва компаниялар билан шартномалар тузган. 1923 йилнинг бошларида Файзулла Хўжаев Мукамил Бурҳонов билан яна Германияда бўлиб, Бухорода уларнинг элчихонасини очишга уринадилар. [9] Шунингдек, Файзулла Хўжаев С.Айнийнинг асарларидан «Қиз бола ёхуд Холида» (1924), Абдурауф Фитратнинг «Хинд ихтилолчилари» асарларини Берлиндаги «Кавений» босмахонасида ўзбек тилида чоп эттиртиради. [16]

Файзулла Хўжаев Германиядан жуда катта таассуротлар билан қайтиб, журналист ва публицист сифатида “Берлиндан хатлар”, “Душманларимиз билиб қўйсин”, “Туркистон-Бухоро ёшлари”, “Навбатдаги вазифалар” каби қатор мақолалари билан «Бухоро ахбори» саҳифаларида чиқади. Бу мақолаларни кенг халқ оmmasи катта қизиқиш билан кутиб олади.

Файзулла Хўжаевнинг ташаббуси ва Абдурауф Фитратнинг саю-ҳаракатлари билан 1921 йил март ойида Бухоро жумҳуриятида турк (ўзбек) тили давлат тили деб эълон қилинган.

Бугун БМТнинг 75-сессиясида Президентимиз ўзбек тилида маъруза қилганлари жаҳонда ўзига хос бир янгилик бўлди. Буни дунё мамлакатларининг кўзга кўринган арбоблари ўз фикр-мулоҳазалари билан тан олмоқдалар. Тарихий манбалар ва бугунги тарихшунос олимлар Абдурауф Фитратнинг ўзбек тили илмининг фақат назарий қонуниятларини ўрганиш билан кифояланмай, она тилимизнинг гўзаллиги ва софлиги учун курашчи сифатида қатор асарларини матбуотда эълон қилганлигини кўрсатмоқдалар.

“Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир биласизми?” саволини Фитрат “Тилимиз” мақоласида қўйиб “Туркча” деб ўзи жавоб берган ва бу фикрини исботлаган.

Ҳамидулла Болтабоевнинг зикр этишича: Фитрат: “Дунёнинг энг бой ва бахтсиз тили” бўлган туркий тилни араб, форс ва Оврўпа тиллари асоратидан кутқаришга уринган, унинг мустақиллигини Навоидан кейин жиддий исбот этган олимлардан бири сифатида кўринди. [2] Фитрат тил масалаларига бағишлаб қатор асарлар ёзди.

Шунинг учун ҳам бўлса керак, Ўзбекистон КП(б) МКнинг 1926 йил 9 июндаги Янги ўзбек алифбосини яратиш комиссиясига Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Йўлдош Охунбобоев, Боту билан бир қаторда Абдурауф Фитрат ҳам аъзо сифатида киритилган. Кирилл ёзувиға ўтишни Фитрат, - Ҳ.Болтабоевнинг таъкидлашича, халқимизни асрлар давомидаги синалган ўз имлосидан узоклаштириш учун танланган дастлабки қадам эканини сезиб, ундан кўра Турк дунёсида фаол қўлланилаётган лотин ёзувиға ўтишни афзал деб билган. [2]

Бугун орадан 100 йил ўтиб Фитратнинг орзулари Ўзбекистонимизда амалга ошаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бу кароматшунослик эмасму?!

Шарқ мамлакатлари билан бўлаётган БХШЖнинг ташқи алоқаларини кўра олмаган РСФСР вакиллари Афғонистон, Туркия, Озарбайжон билан элчилик даражасидаги фаолиятларини тўхтатишга ҳаракат қилдилар. РСФСРнинг Афғонистондаги мухтор вакили Рискольников 1923 йил 1 май куни Бухоро элчиларини ўз ватанига жўнатиб, элчихона ёпилганини хабар қилади.

Сухбатлардан бирида А.Фитрат Ф.Хўжаевга қарата: “ Афғонистондаги Бухоро ваколатхонасини тугатиб катта хатога йўл қўйдик. Аксинча, бошқа мамлакатлардаги ваколатхоналарни ҳам сақлаб, янги ваколатхоналар очсак яхши бўларди” [15] – деб мурожаат қилади.

Бухоро жумҳурияти олиб бораётган эркинлик, мустақиллик ҳаракатлари марказга ёқмади.

РКП(б) МК сиёсий бюроси 1923 йил 12 июнда “Бухоро масаласи”ни кўриб чиқди. БХШЖнинг давлат ҳокимиятини янада “демократлаштириш ва активлаштириш” тўғрисида қарорни қабул қилар экан, И.Сталиннинг Бухоро нозирлар шўросининг таркиби ҳақидаги “Бухоро ҳукумати номи остида иш кўраётганларнинг халқ ва совет ҳукуматига ҳеч бир алоқаси йўқ” деган фикрлар асос қилиб олинди. Бухоро жумҳуриятида ҳокимиятга бойлар, савдогарлар тортилган, бирорта ҳам дехқон йўқ, унинг устига ҳаммаёқ қариндошчилик деган айблар қўйилди.

Файзулла Хўжаевнинг марказга уларнинг саъю-ҳаракатлари нотўғри эканлиги тўғрисидаги мурожаатларига қарамасдан, 1923 йил 23 июнда РКП(б) МК котиби Я.Э.Рудзутак зудлик билан Бухорога юборилиб, “Бухоро масаласи”даги қарорни амалга ошириш учун Пленум ўтказилди. Бухоро жумҳурияти раҳбарияти таркибини соғломлаштириш учун, ҳукуматнинг энг фаол вакиллари билан беш кишини партиясизларидан ўчириб, ишдан четлаштирилди. Булар – Халқ хўжалиги Олий Кенгаши раиси М.Аминов, молия нозир Сатторхўжа Ғаффорхўжаев, Халқ нозирлар шўроси раисининг ўринбосари Отаулла Хўжаев, Ёқубзодалар ва А.Фитратлар эди. 24 июнь куни ўтган Бухоро жумҳурияти МИКнинг II сессияси буларни Бухоро жумҳурияти ҳудудидан чиқариб юборилганлигини эълон қилди. Бу қарор 1923 йил 1 июлда “Известия” газетасининг 43-сонидан чоп этилди.

Фитратшунос Ҳамидулла Болтабоевнинг архив манбалари асосида таъкидланишича, Фитрат гўё Россияга чақириб олингани муносабати билан ўрнига қайғусиз Отабоев тайинланган. [2]

А.Фитрат 1923-1924 йиллар давомида Москвадаги Лазарев номидаги жонли шарқ тиллари (шарқшунослик илмий тадқиқот) институтида фаолият кўрсатиб, асосан илмий тадқиқотлар билан шуғулланди.

Ленинград университетининг Илмий Кенгаши уни профессорлик унвонига тавсия этди. У биринчи ўзбек профессоридир. У Русияда қатор асарларини ёзиб, чоп эттирди.

А.Фитрат 1925 йилда Ўзбекистонга қайтар экан, Бухоро жумҳурияти тарқатилиб, Ўзбекистон ССР ташкил топиб, Ўрта Осиё парчаланиб юборилган эди. А.Фитрат Ўзбекистонга қайтгач, кўпгина ижодкорларга кўмаклашди.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, 1925-1926 йилларда Абдулла Қодирийни миллатчи ва аксилинқилобчи сифатида қамоққа оладилар. Фитрат Файзулла Хўжаевга унда айб йўк, уни озод қилиш кераклигини қайта-қайта илтимос қилади. Файзулла Хўжаев ваъдасининг устидан чиқиб, кўп ўтмай Абдулла Қодирийни қамоқдан озод қилади. [6]

Худди ўша кеча-кундузларда А.Фитратнинг устидан ҳам унга қарши кураш компанияси бошланганидан Файзулла Хўжаев хабардор эди ва уни асраб қолиш йўлларини изламоқда эди.

1925 йилнинг охирларида Москва ва Ленинграддан қайтган А.Фитрат шўролар мафкурасининг моҳиятини тўла тушуниб етган, рушлаштириш сиёсати орқага қайтмас бир жараён эканлиги, “большевиклар бало”сидан қутулиш осон эмаслигини ҳам пайқаган эди.

А.Фитрат сиёсатдан узоқлашишга ҳаракат қилди. Уни Маориф вазирлигига, САГУ-га ишга таклиф қилдилар, у бу таклифларни қабул қилмади.

Натижада 1926 йилнинг 14-19 май кунлари давом этган ЎзКП МКнинг III пленумида А.Фитрат масаласида катта мунозара бўлади. Уни айблаш, асарларини қоралаш бошланади. Мунозараларда Акмал Икромов сўзга чиқиб, Фитратнинг ҳатти-ҳаракатларини “шўрога қарши уруш эълон қилиш” деб атаб, унинг “Шайтоннинг тангрига исёни” асари партия сиёсатига қарши ёзилган асар деб айблайди. Шунда Файзулла Хўжаев чиқиб, А.Фитратни ҳимоя қилади. Яқинда дейди, - Файзулла Хўжаев Бухородаги йиғилишнинг бирида ҳам А.Фитрат шаънига номуносиб гаплар айтилиб, унинг асарларини таъқиқлашгача фикрлар билдираётганликларини таассуф билан маълум қилиб, унинг асарларида зараркунандалик кўринмаслигини таъкидлайди. Файзулла Хўжаевнинг бу чиқишини Республика Маориф министри Р.Иноғомов ҳимоя қилиб чиқади. Бу гал ҳам Файзулла Хўжаев кўмагида Фитрат қутулиб қолади.

Фитрат 1927 йилдан бошлаб Самарқанддаги олий педагогика институти (ҳозирги СамДУ)да фаолият кўрсатади. Бу йиллар унинг ижодида энг самарали даврдир.

Катта террор арафасида ўзбек зиёлиларига хужум яна бошланади. Файзулла Хўжаевнинг А.Фитрат билан яқинлиги 1930-1931 йилларда Чўлпон бошига оғир кунлар тушаётган бир пайтда уни қутқазиб учун ҳам қўл келган. Н.Каримовнинг “Чўлпоннинг бадий олами” (Тошкент: “Фан”, 1994.-Б.17) китобида кўрсатилишича, Чўлпон ўз тақдирдан ховотирга тушиб, Фитрат хузурига маслаҳатга боради. Фитрат Чўлпонга “Ташвишланманг, Сизга ва менга тегмайдилар. Бизни шахсан Файзулла Хўжаевнинг ўзлари ҳимоя қиладилар”, деб уни ишонтиради. Чиндан ҳам Файзулла Хўжаев Чўлпонни 1932 йили Москвага юбориб, қўлига 300 (уч) юз сўм пул ҳам бериб, унинг умрини 4-5 йилга чўзишга сабабчи бўлади. [10]

1932-1933 йилларда Фитрат асарларида аксилинқилобий-миллатчилик руҳи борлиги кўрсатилиб, унга нисбатан яна жиний иш очилади. Бу хабар Файзулла Хўжаевга етгач, у ўзи бошчилигида ҳукумат комиссиясини тузиб, шахсан ўзи бу иш билан шуғулланиб, Абдурауф Фитратнинг асарлари “ғоявий тоза, ҳеч қандай миллатчилик ва аксилинқилобий рух йўк”, деб хулоса чиқаради ва ёзувчи Фитрат иши ёпилтирилади. [10]

Файзулла Хўжаев ва Мухтор Саиджоновларнинг илтимосига кўра, Фитрат Бухоро

“инқилоби”га доир “Тўлқин” номли пьеса ёзгани тарихий манбаларда қайд қилинган. Аммо, Файзулла Хўжаев ва бошқаларнинг жуда кўп уринишларига қарамасдан, бу пьеса ҳеч қаерда қўйилмаган ва Санъат бош бошқармаси архивларида қолиб кетганлиги таъкидланади. [6]

Абдурауф Фитрат қомусий билим эгаси, у 20га яқин фан бўйича ижод қилган, қалам тебратган. Булар орасида адабиётшунослик, тилшунослик, тарих, мусиқа, шеърят, драматургия, исломшунослик, матншунослик, таржимонлик, педагогика, архитектура, география, фалсафа, табобат илмлари асосий ўрин эгаллайди. Шунингдек у олим – Бухоронинг биринчи профессори, ҳамда давлат ва жамоат арбобидир.

Файзулла Хўжаев эса 24 ёшида давлат раҳбари бўлиб, БХШЖни 4 йил, Ўзбекистонни 12 йил бошқарган жамоат ва давлат арбобидир. У журналист, публицист, тарихчи, адабиётчи, иктисодчи, сиёсатчи, дипломат, сўз устаси - нотик эди.

Надоматлар бўлсинки, ҳар икки буюк инсоннинг тақдири қарийб бир хил яқунланди.

Файзулла Хўжаев Москвада ҳибсга олинган, Абдурауф Фитрат ҳам Тошкентда қамоққа олиниб, жуда кўп кийноқларга дучор қилиниб, 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отилган. 1957 йил 1 августда оқланган.

1991 йил 25 сентябрда А.Фитратга А.Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат Мукофоти берилган. Бухорода унга ҳайкал қўйилган. 1996 йилда унинг таваллудининг 110 йиллиги кенг нишонланди. Фитрат ҳақида Ўзбекистонда ва хорижда юзлаб китоблар ёзилган, ўнлаб диссертациялар ҳимоя қилинган. Изланишлар давом этмоқда.

А.Фитрат ижодий фаолиятига бағишланган докторлик диссертацияси ҳимояларидан бирида 1998 йил 5 майда Тошкентда таниқли адабиётшунос Иззат Султон сўзга чиқиб: “Мен А.Фитратнинг шогирдларидан бириман, устоз 1936 йилда Туркиянинг Истанбул университетидан у кишини адабиёт тарихидан маърузалар ўқиш учун ишга таклиф қилинганлигини айтиб, кўнгли тўлиб, йиғлаб юборди. Аммо, Фитратга бориш учун рухсат берилмаган. Балки, кетганида омон қолармиди...” [3]

Фитратшунослардан бири Фитрат билан боғлиқ бир тарихий воқеани ёзади: “Жаваҳарлаъл Неру Тошкентга келиб, аэропортдаёқ Абдурауф Фитратни сўроқлаган экан. Афсус, бизнинг ёзувчиларимиз Неруга унинг қабрини ҳам кўрсата олмадилар. Ж.Неру ва Ҳиндистон халқи эътироф этганидек, Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари” асари ҳинд халқига инглиз мустамлакачиларига қарши курашда ғоявий қуроли бўлиб хизмат қилган.” [3]

Турк шоирларидан бири Хоқон Фитратга атаб ёзган шеърида унинг сийрат ва сиймосига катта баҳо берган:

Фитрат!
Сен - сўнмаган қуёш!
Фикрингда миллат,
Қонингда миллат!
Кўзларингда Ватан,
Кўз ёшингда Ватан.

Файзулла Хўжаев ҳам 1937 йил 9 июлда Москвада ҳибсга олиниб, жуда кўп айблар қатори, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий ва бошқа ўзбек зиёлиларига ғамхўрлик кўрсатганлиги айби ҳам қўйилиб, отишга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 15 мартда Москвадан 50 км узоқликда бўлган Сосенское қишлоғи қатлгоҳида ижро этилган.

1965 йил 6 мартда СССР Олий суди коллегияси Ф.Хўжаевни айбсиз деб топди ва уни оқлади.

Ф.Хўжаевнинг 100 йиллик юбилейи (1996) нишонланди. Бухоро шаҳрида туғилган ҳовлиси – отаси номидаги музейда ҳайкали қўйилган.

Қатағон қурбони бўлган жадидлар орасида Файзулла Хўжаев ҳам алоҳида мавқега эга бўлган давлат арбобидир. 2018 йил 16 февралда Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев Бухоро вилояти фаоллари билан учрашувда Бухорода туғилиб ўсган, Ўзбекистонни узоқ йиллар бошқарган Файзулла Хўжаевнинг табаррук номларини тилга олиб, бугун бу инсонга муносиб бўлиб, бу шахснинг ҳурматини жойига қўйишга барчани даъват этди. 2021 йилда Ўзбекистон мустақиллиги учун жонини фидо қилган Файзулла Хўжаев таваллуд топганига 125 йил тўлади. Шу табаррук санани нишонлашгача бўлган даврда Бухоро давлат университетида унинг асосчиси Файзулла Хўжаев номи қайтарилса, миллат фидойиси уй-музейига унинг номи қайта қўйилса, асарлари чоп этилса, унинг саъю-ҳаракати билан бунёд этилган “Халқ уйи” (“Народный дом”) номи билан машҳур бўлган биринчи театр биноси тамирланиб, ундан фойдаланиш йўлга қўйилса, театр олдигаги хиёбонда Файзулла Хўжаев бюсти ўрнатилса ва Файзулла Хўжаев сафдошлари номи тикланса, муҳтарам Президентимизнинг даъватларига жавобан муносиб ишларни амалга оширилган бўлар эди.

Маърифатпарвар жадидлар фаолиятини тадқиқ этиш билан бир қаторда Бухорода жадидлар фаолиятига бағишланган музей ташкил этиш ташаббуси ҳам бу борадаги амалий ҳаракат сифатида юртдошларимиз томонидан қўллаб-қувватланишига шубҳа йўқ.

Бухоро жадидларининг саъю-ҳаракати, уларнинг қилган ишлари, қолдирган мерослари – бебаҳо бойлик. Биз бугунгача уларнинг айрим машҳурлари ҳаёти ва фаолиятини ўргандик. Аммо уларнинг кўпчилигининг ҳаёти, фаолияти, ёзган асарлари, қолдирган мерослари ханузгача чуқур ўрганилмаган ва тақдирлари кенг халқ оммасига маълум эмас.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ўзбек халқини ғафлат уйқусидан уйғонишга чорлаган, бугунги кунларимизни орзу қилган жадид маърифатпарварларнинг ижоди, фаолиятини чуқур ва холисона ўрганиб, улар ҳақида рисоалар, китоблар ёзиш, бугун дунёнинг кўплаб мамлакатлари кутубхоналарида сақланаётган асарларини топиб, чоп этириш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алимова Д.А. Файзулла Хўжаев ва жадидчилик // Файзулла Хўжаев 100. Т.: “Фан”, 1997.-Б.43
2. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Илмий тадқиқий мақолалар. Т.: “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий Кутубхонаси” нашриёти, 2007.- Б.67.
3. Ганиев И. Виждон – барча қадриятлар отаси. Т.: “Академнашр”, 2013.-Б.89
4. Каримов Баҳодирнинг Kun.uz мухбири Ислонбек Умаралиев билан жадид зиёлилари ҳақида суҳбатидан 17.12.2020
5. Каримов Н. Фитрат // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 9-жилд. Т.: «ЎМЭ»

Давлат илмий нашриёти. 2005. – Б. 262-264

6. Қиличев Ф. Зулматдан садолар. Т.: “Адолат”, 1997.-Б.27. Қаранг: УзКП МК III Пленуми стенографик ҳисоботи -1926; Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: “Маънавият”, 2002,-Б.360
7. Қиличев Ф. Зулматдан садолар. Т.: “Адолат”, 1997.-Б.40
8. Наимов Н. Фитрат фожиаси. Т.: «Фан», 2005. – Б.87
9. Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев. Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2011. – Б.17
10. Сафаров О., Сафарова Х. Чўлпон Бухорода. Т.: “Мухаррир”, 2012.-Б.23, 24
11. УзРМДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 59-иш, 265-варақ. Яна қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойлик. Т.: «Маънавият», 202. – Б.359
12. Файзулла Хўжаев 100. Т.: “Фан”, 1997.-Б.138
13. Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилоби тарихига материаллар // Файзулла хўжаев 100. Т.: “Фан”, 1997.-Б.78
14. Хўжаев Файзулла. Танланган асарлар 3 томлик. I – том. Т.: “Фан”, 1976. Б.98-99
15. Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). Бухоро -2004,-Б.44
16. Ҳасаний М., Усмонов И. Ойдин кунлар армони. Т.: “Ўзбекистон”, 1997. -Б.17-18